

به نام خدا

حقوق و اخلاق در پژوهش از نگاه ارزش محور تا رویکرد الزام آور

محمود عباسی

عضو هیأت علمی دانشگاه

رئیس مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی

و رئیس پژوهشکده اخلاق زیستی و حقوق سلامت

درآمد

در دنیای پرشتاب پژوهش های علمی، گاهی شور و اشتیاق برای توسعه دانش، محقق را از ملاحظات انسانی و اخلاقی دور می کند. امری که علاوه بر باقی گذاردن آثار مخرب و نقض حقوق دیگران (اعم از آزمودنی ها و دیگر پژوهشگران) می تواند مسیر پژوهش را از حوزه حقیقت و معرفت منحرف کند. لذا توسعه پژوهش بدون رعایت اصول اخلاقی و الزامات حقوقی، کاهش اثرمندی و بحران اعتماد و مشروعیت علمی را در پی خواهد داشت.

تاریخ علم واگویه آن است که پیشرفت واقعی تنها زمانی محقق می شود که چارچوب اخلاقی و ضمانت های حقوقی، به عنوان دو رکن اساسی، راهنمای عمل پژوهشگر باشند. اخلاق، وجدان درونی پژوهش است و حقوق، چارچوب بیرونی و الزام آور را به تصویر می کشد.

در این نشست، به بررسی این دو حوزه یعنی قواعد و اصول اخلاقی و حقوقی در حیطه پژوهش اهتمام خواهیم نمود.

مفهوم شناسی

۱- **اخلاق پژوهش** (Research Ethics): اخلاق پژوهش، شاخه‌ای از اخلاق کاربردی است که قلمروی آن از مسائل کلی مربوط به صداقت علمی و سوءرفتارهای پژوهشی تا نحوه برخورد با سوژه‌های انسانی و حیوانی را در بر می‌گیرد. محورهای اصلی اخلاق در پژوهش صداقت، امانت، عدالت و احترام به انسان و آزمودنی است.

۲- **حقوق پژوهش**: مجموعه قواعد الزام‌آور حقوقی ناظر بر حوزه تولید، انتشار و بهره‌برداری از دانش که هدف اصلی آن حمایت از حقوق پژوهشگران و مشارکت‌کنندگان در پژوهش است.

تراوایی اخلاق و حقوق در پژوهش

در عرصه پژوهش، رابطه‌ای دیالکتیکی و هم‌زیستانه میان اخلاق و حقوق حاکم است. اخلاق به‌عنوان وجدان درونی علم، بر بایدها و نبایدهای ارزش‌محور و انگیزه‌های ناظر به صحت و درستی فرآیند پژوهش تأکید دارد؛ حال آنکه حقوق با تکیه بر قواعد رسمی و ضمانت‌های اجرایی بیرونی، چارچوبی الزام‌آور برای رفتار پژوهشگران ایجاد می‌کند. این دو حوزه اگرچه از حیث منبع و سازوکار متمایزند، اما در عمل مرزهایی سیال و هم‌پوشان داشته و یکدیگر را کامل می‌کنند: اخلاق، آرمان‌های فراتر از قانون را ترسیم می‌کند و حقوق، با دستمایه از قواعد اخلاقی حداقلی از همان آرمان‌ها را به قاعده‌ای غیرقابل اغماض تبدیل می‌نماید. پژوهش مسئولانه تنها زمانی محقق می‌شود که هر دو رکن اخلاقی و حقوقی به‌صورت هماهنگ و متعادل پایدار شوند.

منابع اخلاق در پژوهش

منابع مرتبط با اخلاق در پژوهش را می توان در سه سطح مطرح نظر قرار داد. سطح اول. استانداردها و الزام های بین المللی؛ شامل اسناد و راهنمایی های بین المللی هستند که پژوهش هایی با موضوع انسان و نیز اصول اخلاقی در پژوهش عمومی را تحت تأثیر قرار می دهند و از جمله آن ها می توان به کد نورنبرگ ۱۹۴۷، بیانیه هلسینکی ۱۹۶۴، گزارش بلمونت ۱۹۷۹، رهنمودهای CIOMS شورای سازمان های بین المللی علوم پزشکی، دستورالعمل های کمیته بین المللی سردبیران مجلات پزشکی و (مقررات و اصول) کمیته بین المللی اخلاق نشر COPE اشاره داشت.

منابع اخلاق در پژوهش

سطح دوم. استانداردها و الزامات ملی (کشوری). در این سطح، هر کشور یا نهادهای ذیربط دولتی ممکن است مقررات، آیین‌نامه‌ها یا قوانین خاصی داشته باشد که پژوهشگران در آن کشور موظف هستند اصول مزبور را رعایت کنند (به‌ویژه زمانی که پژوهش نیاز به مشارکت آزمودنی انسان دارد یا حمایت مالی دولتی دریافت می‌کند).

در کشور ما راهنماها و کدهای وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی و منشور و موازین اخلاق پژوهش مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فناوری را می‌توان یاد نمود.

منابع اخلاق در پژوهش

سطح سوم. مقررات و دستورالعمل ها در سطح مؤسسات پژوهشی و دانشگاهی. در سطح مؤسسات پژوهشی یا دانشگاهها، غالباً آیین نامه ها، سیاست ها و ساختارهایی وجود دارند که پژوهشگران باید رعایت کنند. برای مثال می توان از نظام نامه اخلاقی انجمن روانشناسی آمریکا (APA) یاد نمود.

این سه سطح همپوشانی و هم افزایی دارند و پژوهش اخلاقی مؤثر بسته به مورد مستلزم نظر داشت همه آنها است.

بسیاری از دانشگاه ها مقررات و موازین اخلاق در پژوهش مصوب وزارتین را به عنوان اصول راهنما برای دانشجویان و پژوهشگران بر می گیرند. همچنین مؤسسات پژوهشی و نشریات نیز اغلب خود را تابع اصول و کدها و رهنمودهای معتبر اخلاق پژوهش از جمله توصیه های کمیته بین المللی اخلاق نشر COPE می دانند.

اصول بنیادین اخلاق در پژوهش

اصول بنیادین اخلاق در پژوهش چارچوبی اخلاقی را تعریف می‌کنند که تمامی فعالیت‌های پژوهشی باید بر اساس آن انجام شوند. این اصول که اغلب برخاسته از هنجارهای عرفی هستند در کدهای اخلاقی و منابع ملی و بین‌المللی انعکاس یافته‌اند و موارد مختلفی را شامل می‌شوند.

در واقع به رغم اینکه کدهای اخلاق در پژوهش در چارچوب نهادها و موسسات دانشگاهی و پژوهشی، تفاوت‌هایی در نگرش و قلمرو و مصادیق اصول احصاشده به ویژه به واسطه حوزه مطالعاتی خود دارند می‌توان برخی از اصول مندرج در آن‌ها را که به اتفاق به عنوان هنجارهای عرفی اخلاق در پژوهش پذیرفته شده، به عنوان اصول بنیادین اخلاق در پژوهش معرفی نمود.

اصل صداقت (Honesty)

صداقت علمی مستلزم ارائه شفاف و بی‌اغراق روش، داده‌ها و نتایج پژوهش است؛ پژوهشگر نباید نتایج را دست‌کاری، سرپوش یا گزینشی گزارش کند. تضمین صداقت شامل ثبت دقیق پروتکل پژوهش، گزارش کامل متدولوژی، افشای محدودیت‌ها و در دسترس‌گذاری داده‌ها در چارچوب حفاظت از محرمانگی است. نقض صداقت (مانند جعل یا تحریف داده) موجب تضعیف اعتماد به نتایج علمی، مخاطرات اخلاقی و پیامدهای حقوقی برای محقق و مؤسسه پژوهشی می‌شود. سازوکارهایی مانند داوری و بازبینی همتا (peer review) نگهداری سوابق تحقیق و سیاست‌های شفاف مؤسسه‌ای در پیشگیری از تخلفات صداقت نقش کلیدی دارند.

امانت‌داری و پرهیز از سرقت علمی

به طور کلی امانت‌داری علمی به عنوان یک اصل محوری در حوزه اخلاق پژوهش فراتر از «عدم سرقت ادبی» است و شامل احترام به مالکیت فکری، ذکر دقیق منابع، و اعتراف به سهم دیگران در تولید دانش می‌شود.

به طور خاص، جلوگیری از سرقت علمی به اجرای ابزارهای تشخیص مشابهت، آموزش رسمی اصول ارجاع‌دهی و سیاست‌های انضباطی نیاز دارد. مؤسسات پژوهشی مسئول تدوین چارچوب‌های روشن برای ارجاع‌دهی و انتساب مناسب، مدیریت تضاد منافع و تعیین پیامدهای نقض آن هستند تا هم حق مولفان حفظ شود و هم یکپارچگی و اعتبار نظام علمی تضمین گردد.

رعایت حقوق مشارکت‌کنندگان (Respect for Participants)

رعایت حقوق مشارکت‌کنندگان به معنای تضمین کرامت، محافظت از حریم خصوصی و کسب رضایت آگاهانه پیش از هرگونه مداخله پژوهشی است؛ این اصل به‌ویژه در پژوهش‌های انسانی و زیست‌پزشکی حائز اهمیت بسیاری است.

ضرورت افشای کامل اهداف، روش‌ها، منافع و مخاطرات، و فراهم‌ساختن امکان خروج داوطلبانه بدون تبعات منفی از اصول محوری در این حیطه است.

نهادهای نظارتی مانند کمیته‌های اخلاق نقش اساسی در ارزیابی مخاطرات و تضمین تدابیر حفاظتی (از جمله رمزنگاری داده‌ها و ناشناس‌سازی) دارند.

اصل بی طرفی و اصل انصاف در داوری

بی طرفی مستلزم آن است که قضاوت های علمی، انتخاب نمونه، تحلیل داده و فرایند داوری مقاله ها و پروژه ها از سوگیری های شخصی، تجاری یا نهادی مصون بماند. شناسایی و اعلام تضاد منافع، اجرای رویه های دوسوکور (دو سوپنهان) و اتکا بر شاخص های روش شناختی معتبر، ابزارهایی کلیدی برای ارتقای انصاف هستند. فقدان بی طرفی می تواند منجر به تخصیص ناعادلانه منابع، کاهش کیفیت علم و خدشه دار شدن اعتبار مؤسسات پژوهشی شود.

مسئولیت‌پذیری در انتشار نتایج

مسئولیت‌پذیری به این معنی است که پژوهشگران و مؤسسات، در قبال صحت گزارش‌ها، دسترسی عادلانه به یافته‌ها و پیامدهای اجتماعی پژوهش پاسخگو باشند. این رکن مهم شامل انتشار دقیق نتایج مثبت و منفی، افشای منابع تأمین مالی و تضاد منافع، و پیگیری پیامدهای اخلاقی و اجتماعی پژوهش است. سیاست‌های داده‌باز، نگهداری قابل اتکا از سوابق پژوهشی و مکانیزم‌های رسیدگی به شکایات و تخلفات، از سازوکارهای افزایش مسئولیت‌پذیری به شمار می‌آیند.

اصول بین المللی اخلاق در پژوهش

اخلاق در پژوهش را می‌توان چارچوبی ارزش‌محور دانست که هدایتگر تمامی مراحل پژوهش، از طراحی تا انتشار نتایج است. با دستمایه از اصول مطروحه در اسناد بین المللی مرتبط با اخلاق در پژوهش و همچنین اصول چهارگانه اخلاق زیستی می‌توان قواعد حاکم بر اخلاق در پژوهش را بازتعریف نمود.

– **اصل استقلال و احترام به خودمختاری اشخاص.** این اصل بر استقلال فردی و حق انتخاب آگاهانه تأکید دارد. پژوهشگر موظف است رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان را پیش از ورود به مطالعه کسب کند و آنان را از هدف، روش، منافع و خطرات احتمالی مطلع سازد. احترام به کرامت انسانی مستلزم آن است که هیچ فردی بدون رضایت آزادانه و آگاهانه، وارد فرآیند پژوهش نشود.

– اصل سودرسانی (Beneficence). بر اساس این اصل، پژوهشگر باید در جهت افزایش

و بیشینه‌سازی منافع و کاهش آسیب‌ها به مشارکت‌کنندگان عمل کند. همچنین پژوهش نباید موجب خطر غیرضروری برای افراد شود و طراحی مطالعه باید به گونه‌ای باشد که منافع علمی یا اجتماعی آن بر مخاطرات احتمالی غلبه داشته باشد. سودرسانی، هسته‌ی اخلاق حرفه‌ای در پژوهش‌های زیست‌پزشکی و انسانی است.

– اصل عدم زیان‌رسانی (Non-Maleficence) مطابق این اصل، پژوهشگر باید از هر

اقدام یا مداخله‌ای که ممکن است موجب آسیب جسمی، روانی یا اجتماعی شود، خودداری کند. ارزیابی دقیق خطرات، محرمانه ماندن داده‌ها و محافظت از گروه‌های آسیب‌پذیر از مصادیق رعایت این اصل به شمار می‌رود.

– اصل عدالت (Justice)

عدالت به معنای توزیع منصفانه منافع و بارهای پژوهش است. بر این اساس، نباید گروه‌های خاص (مانند اقلیت‌ها، زنان باردار یا کودکان) بدون توجیه علمی در معرض خطر قرار گیرند یا از منافع نتایج پژوهش محروم شوند. همچنین، انتخاب نمونه‌ها باید بر مبنای معیارهای علمی باشد نه سوگیری‌های اجتماعی یا اقتصادی و عوامل تبعیض‌آمیزی چون جنسیت، نژاد، وضعیت تحصیلی و خانوادگی و کاریست اصل عدالت همچنین به توزیع عادلانه منابع پژوهشی و دسترسی برابر به نتایج علمی اشاره دارد؛ یعنی پرهیز از اینکه پژوهش ابزاری برای انحصار دانش یا منافع گروهی خاص باشد.

منابع حقوق پژوهش

قواعد حقوقی حاکم بر پژوهش در دو ساحت داخلی و بین المللی برخاسته از مجموعه اسناد، قوانین و مقرراتی است که هدف آنها تضمین مشروعیت، شفافیت، حراست از حقوق مادی و معنوی صاحبان آثار، رعایت حقوق اشخاص و امنیت و نظم عمومی در فرایند تولید علم است.

- در سطح بین المللی، اسنادی چون میثاق جهانی کپی رایت، اعلامیه جهانی اخلاق در پژوهش علمی، بیانیه هلسینکی، دستورالعمل های بین المللی برای تحقیقات زیست پزشکی شامل آزمودنی های انسانی، اصول شورای سازمان های بین المللی علوم پزشکی/سازمان بهداشت جهانی، مقررات عمومی حفاظت از داده ها (GDPR) و ... در کنار موازین اخلاقی، چارچوب هایی الزام آور را در زمینه هایی چون رضایت آگاهانه، حفظ حریم خصوصی و صداقت علمی تعیین کرده اند.

منابع حقوق پژوهش

- در سطح داخلی نیز، قوانین مالکیت فکری و مقابله با تقلب در آثار علمی، آیین‌نامه‌های وزارت علوم و مقررات کمیته‌های اخلاق در پژوهش، ضوابطی مشخص برای حمایت از حقوق پژوهشگران و شرکت‌کنندگان انسانی وضع کرده‌اند.

* وجه تمایز اساسی قواعد حقوقی با اصول اخلاقی در پژوهش آن است که قواعد حقوقی الزام‌آور و ضمانت‌اجراپذیر بوده و تخلف از آن‌ها موجب مسئولیت مدنی یا کیفری (و یا انتظامی) است، در حالی که اصول اخلاقی محض بیشتر جنبه ارزشی و هنجاری داشته و ناظر بر وجدان علمی و تعهدات درونی پژوهشگر است. با این حال برخی قواعد اخلاقی در برخی محیط‌های آموزشی و پژوهشی در چارچوب واکنش‌های حرفه‌ای و انضباطی مورد واکنش قرار می‌گیرند و همین آن‌ها را به قواعد الزام‌آور حقوقی نزدیک می‌کند. در واقع، نظام حقوقی و نظام اخلاقی در پژوهش دو ساحت مکمل به‌شمار می‌آیند که رعایت توأمان آن‌ها شرط تحقق پژوهش مسئولانه است.

ابعاد حقوق پژوهش

پژوهش، به مثابه موتور محرک توسعه دانش و مهمترین رکن پیشرفت جوامع، در بستر پیچیده‌ای از تعاملات اجتماعی، اقتصادی و انسانی صورت می‌پذیرد. این پیچیدگی، ظهور و تنظیم قواعد حقوق پژوهش را به امری اجتناب‌ناپذیر بدل ساخته است. این قواعد، فراتر از رعایت مجموعه‌ای از قوانین و مقررات اجباری، به واقع رویکردی باسته برای تضمین کیفیت، اعتبار و اثربخشی پژوهش محسوب می‌شود. قواعد حقوقی، با تعریف چارچوبی شفاف و الزام‌آور، زیرساختی مستحکم برای مسئولیت‌پذیری پژوهشگران، حفظ کرامت مشارکت‌کنندگان، صیانت از دستاوردهای فکری و در نهایت، تقویت اعتماد عمومی به نهاد علم فراهم می‌کند.

در ادامه مهمترین ابعاد حقوق پژوهش و قواعد الزام آور در این حیطه مورد توجه قرار می‌گیرد.

مالکیت فکری و کپی‌رایت (Intellectual Property and Copyright)

مالکیت فکری به مجموعه‌ای از حقوق اختصاصی گفته می‌شود که قانون برای حمایت از خلاقیت‌های فکری و آثار علمی، ادبی و هنری قائل می‌شود. در حوزه پژوهش، این حقوق شامل مقالات علمی، کتاب‌ها، طرح‌های تحقیقاتی، نرم‌افزارهای پژوهشی، پایگاه‌های داده و اختراعات علمی است. قوانین بین‌المللی مانند کنوانسیون برن (Berne Convention (1886 و میثاق کپی‌رایت سازمان جهانی مالکیت فکری (WIPO Copyright Treaty (1996 اصل حمایت خودکار از آثار را به رسمیت می‌شناسند؛ به این معنا که اثر پژوهشی از لحظه خلق، بدون نیاز به ثبت رسمی، مشمول حمایت است. در ایران نیز قانون حمایت حقوق مولفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸ صراحتاً حق نشر، تکثیر و عرضه عمومی آثار علمی را متعلق به پدیدآورنده می‌داند و نقض آن را جرم‌انگاری کرده است. از منظر حقوق پژوهش، رعایت کپی‌رایت نه تنها ضامن عدالت علمی است، بلکه از سرقت علمی و سوءاستفاده از داده‌های تحقیقاتی جلوگیری می‌کند. امروزه حتی در پروژه‌های بین‌المللی، رعایت حق مؤلف به صورت دیجیتالی از طریق DOI و Creative Commons مطمح نظر قرار می‌گیرد.

حقوق مالکیت فکری؛ به مثابه رکن محوری حقوق پژوهش

حقوق مالکیت فکری گستره وسیعی را پوشش می دهد که یکی از آن ها آثار ادبی و علمی است. با این حال حراست از حقوق مولفان و پژوهشگران مهم ترین جلوه حقوقی در عرصه حقوق پژوهش دانست، چرا که این شاخه از حقوق، به طور مستقیم از هسته اصلی فرآیند علمی - یعنی ایده ها و دستاوردهای فکری - محافظت می کند. این حقوق با به رسمیت شناختن حقوق مادی و معنوی پدیدآورندگان آثار علمی، انگیزه ای حیاتی برای نوآوری و تولید دانش ایجاد می کند. قوانین مربوط به مالکیت فکری، از جمله قوانین حق تکثیر (کپی رایت) و حقوق مرتبط با آن، چارچوبی قانونی برای بهره برداری از آثار پژوهشی فراهم می سازند و از طریق تضمین انحصار موقت بهره برداری اقتصادی، سرمایه گذاری در عرصه های پژوهشی پرهزینه را ممکن می سازند. این چارچوب نه تنها از منافع فرد پژوهشگر حفاظت می کند، بلکه با تعریف دقیق مرزهای بهره برداری مجاز، بستری امن برای تبادل ایده ها و همکاری های علمی فراهم می آورد. در واقع، حقوق مالکیت فکری پلی است که بین خلاقیت فردی و پیشرفت جمعی جامعه علمی ایجاد می کند و ضامن بقای چرخه تولید و انتشار دانش است.

منابع حقوق مالکیت فکری در حوزه حقوق پژوهش

از جمله اسناد مهم بین المللی پشتیبان حقوق مالکیت فکری می توان به کنوانسیون برن برای حمایت از آثار ادبی و هنری و میثاق جهانی کپی رایت (حق نشر) اشاره نمود. در سطح داخلی نیز قانون حمایت حقوق مولفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸، قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی مصوب ۱۳۵۲ و قانون پیشگیری و مقابله با تقلب در تهیه آثار عملی مصوب ۱۳۹۶ نام برد. قانون پیشگیری و مقابله با تقلب در تهیه آثار علمی، به صورت ماده واحده و ۱۰ تبصره به تصویب رسیده است و بر اساس آن تهیه، عرضه و یا واگذاری آثاری از قبیل رساله، پایان نامه، مقاله، طرح پژوهشی، کتاب، گزارش یا سایر آثار مکتوب و یا ضبط شده پژوهشی - علمی و یا هنری اعم از الکترونیکی و غیرالکترونیکی توسط هر شخص حقیقی یا حقوقی به قصد انتفاع و به عنوان حرفه یا شغل - با هدف ارائه کل اثر و یا بخشی از آن توسط دیگری به عنوان اثر خود، جرم اعلام شده است و مرتکب یا مرتکبان علاوه بر واریز وجوه دریافتی به خزانه دولت مشمول مجازات های مقرر در ماده واحده گردیده اند.

اهمیت تمیز حقوق پدیدآورنده و ناشر (Author and Publisher Rights)

در نظام علمی، رابطه میان پدیدآورنده و ناشر مبتنی بر تعهدات متقابل است. پدیدآورنده (پژوهشگر) مالک حقوق مادی و معنوی اثر خویش است، اما با انعقاد قرارداد نشر، بخشی از حقوق مادی (مانند چاپ، توزیع یا انتشار دیجیتال) را به ناشر منتقل می‌کند. به موجب قانون، حقوق معنوی اثر (مانند ذکر نام مؤلف و حق اعتراض به تحریف اثر) غیرقابل انتقال و دائمی است، در حالی که حقوق مادی می‌تواند محدود به زمان یا قلمرو مشخص واگذار شود. در سطح بین‌المللی، دستورالعمل‌های Committee on Publication Ethics (COPE) و ICMJE (کمیته بین‌المللی سردبیران مجلات پزشکی) نیز بر ضرورت شفافیت در ذکر نویسندگان واقعی، جلوگیری از نویسندگی صوری و رعایت حقوق ناشر تأکید دارند. در واقع، رعایت حقوق پدیدآورنده و ناشر، تضمین‌کننده سلامت نظام نشر علمی و جلوگیری از تعارض منافع در فضای آکادمیک است. قانون پیشگیری و مقابله با تقلب در تهیه آثار علمی مصوب ۱۳۹۶ در این زمینه حتی متوسل به جرم انگاری انتساب خلاف واقع آثار علمی شده است.

حمایت از داده‌های انسانی (Data Protection)

داده‌های انسانی شامل اطلاعات شخصی، زیستی یا رفتاری افرادی است که در پژوهش مشارکت می‌کنند. حفظ امنیت این داده‌ها یکی از ارکان اساسی حقوق پژوهش است. مطابق با مقررات عمومی حفاظت از داده‌ها در اتحادیه اروپا، GDPR، هرگونه جمع‌آوری، ذخیره‌سازی یا تحلیل داده‌های فردی باید بر پایه رضایت صریح و آگاهانه مشارکت‌کننده و با تضمین محرمانگی انجام گیرد. در ایران نیز طبق آیین‌نامه‌های اخلاق پژوهش وزارت بهداشت و وزارت علوم، پژوهشگر موظف است داده‌های انسانی را تنها در چارچوب اهداف تحقیق و با رعایت اصول حفاظت اطلاعات استفاده کند.

نقض قواعد محرمانگی می‌تواند مسئولیت حقوقی (اعم از مدنی، کیفری و انضباطی) در پی داشته باشد. لذا، ایجاد سازوکارهای امنیت داده (مانند ناشناس‌سازی و رمزنگاری) در طراحی پژوهش، بخش جدایی‌ناپذیر از تعهدات حقوقی پژوهشگر است.

رضایت آگاهانه (Informed Consent)

رضایت آگاهانه یکی از بنیادی‌ترین اصول حقوق بشر در پژوهش است که نخستین بار در کد نورنبرگ و سپس در اعلامیه هلسینکی تثبیت شد. بر اساس این اصل، هیچ پژوهشی که شامل انسان باشد نمی‌تواند بدون رضایت داوطلبانه و مبتنی بر آگاهی کامل از ماهیت، اهداف، خطرات و منافع پژوهش انجام گیرد. در چارچوب حقوق ایران نیز، آیین‌نامه‌های اخلاق در پژوهش‌های زیست‌پزشکی الزام می‌کنند که فرم‌های رضایت‌نامه باید به زبان قابل فهم برای شرکت‌کنندگان تهیه شوند و امکان انصراف در هر مرحله وجود داشته باشد. نقض اصل رضایت آگاهانه می‌تواند مصداق «رفتار غیرانسانی» محسوب شود و در برخی نظام‌های حقوقی حتی موجب مسئولیت کیفری پژوهشگر گردد. با توجه به قانون مجازات اسلامی (بند ج ماده ۱۵۸) و قانون مسئولیت مدنی در ایران حسب مورد در خصوص تحقیقات پزشکی و دیگر تحقیقات علمی که می‌تواند منجر به ورود خسارت مادی یا معنوی به اشخاص دیگر شود، امکان طرح مسئولیت کیفری و مدنی وجود خواهد داشت.

محرم‌انگی اطلاعات و داده‌های حساس

محرم‌انگی و رعایت حریم شخصی یکی از مصادیق احترام به کرامت انسانی در پژوهش است. پژوهشگران متعهدند که اطلاعات به‌دست‌آمده از شرکت‌کنندگان، نتایج آزمایش‌ها یا داده‌های شخصی را جز در چارچوب اهداف علمی اعلام‌شده فاش نکنند. بر اساس مقررات بین‌المللی، هرگونه افشای اطلاعات شناسایی‌شونده باید تنها با رضایت فرد و برای اهداف مشروع صورت گیرد. در آیین‌نامه‌های داخلی اخلاق در پژوهش نیز تأکید شده است که حفظ محرم‌انگی اطلاعات مشارکت‌کنندگان وظیفه قانونی و اخلاقی پژوهشگر است و نقض آن مستوجب پیگرد است. همانطور که پیشتر گفته شد در پروژه‌های دیجیتال و داده‌محور، استفاده از روش‌های ناشناس‌سازی و رمزنگاری برای رعایت این اصل الزامی است. باید اذعان داشت که رعایت محرم‌انگی نه‌تنها به حفظ اعتماد عمومی نسبت به پژوهشگران می‌انجامد، بلکه پیش‌شرط تداوم دسترسی به داده‌های واقعی در پژوهش‌های علمی آینده خواهد بود.

برآمد

اخلاق و حقوق در پژوهش، نه دو قلمرو مجزا، بلکه دو رکن مکمل و ضروری برای تضمین سلامت، اعتبار و مسئولیت‌پذیری در تولید دانش به شمار می‌روند. اخلاق، با تکیه بر ارزش‌های درونی و وجدان علمی، مشعلی برای آنچه شایسته انجام است را روشن می‌کند و آرمان‌هایی چون صداقت، انصاف و احترام به کرامت انسانی را ترسیم می‌نماید و حقوق در فرایند تعامل قاعده ساز خود با ارزش‌های اخلاقی، با ارائه چارچوبی الزام‌آور و قانونی، خطوط قرمزی را برای آنچه باید انجام شود یا نباید انجام شود، در قالب قوانین، مقررات و ضمانت‌های اجرایی مشخص می‌سازد.

رعایت اصول حقوقی و اخلاقی در پژوهش، ضامن اعتبار علمی و اجتماعی تحقیقات و سنگ‌بنای اعتماد عمومی به نهاد علم و دانشگاه به‌شمار می‌آید. پژوهشی که بر پایه صداقت، امانت‌داری، احترام به حقوق مشارکت‌کنندگان و حفظ محرمانگی داده‌ها بنا شده باشد، از حواشی و مفاسد به دور مانده می‌تواند نتایجی اصیل و قابل اتکا برای پیشرفت به ارمغان آورد. در مقابل، تخطی از این اصول، علاوه بر آسیب به شأن علم، پیامدهای حقوقی و اخلاقی جدی برای پژوهشگر و نهاد متبوع او در پی دارد.

برآمد

نظام حقوقی از طریق ابزارهایی چون قوانین مالکیت فکری، قوانین مرتبط با تحقیقات انسانی و رضایت آگاهانه، آیین‌نامه‌های کمیته‌های اخلاق، و مقررات حمایت از داده‌ها، چارچوب الزام‌آور لازم را برای صیانت از حقوق پژوهشگران و آزمودنی‌ها فراهم می‌کند. در عین حال، اصول اخلاقی با رویکردی درونی‌تر، به وجدان علمی و مسئولیت فردی پژوهشگر متکی است. تعامل هماهنگ میان این دو نظام -حقوقی و اخلاقی- پژوهش را از انحرافات علمی، سرقت ادبی و سوءاستفاده از داده‌های انسانی مصون می‌سازد.

در نهایت باید افزود که ارتقای فرهنگ پژوهش مسئولانه مستلزم آموزش مستمر اخلاق حرفه‌ای، تدوین ضوابط شفاف حقوقی و ایجاد نهادهای نظارتی کارآمد است تا علم، در کنار شکوفایی در خدمت حقیقت و کرامت انسانی باقی بماند.

از توجه شما سپاسگزارم.

